

zhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady Ukrainy (dali — TsDAVO Ukrainy), f. 1, op. 2, spr. 29, ark. 9.

Rakovskij, X. 1925. *Rumynija i Bessarabija. K semiletiju anneksii Bessarabii. Moskva: N. K. I. D.*

Sackij, P. 2014. Sovetskaja Ukraina 1920-h godov: «bestelesnyj» sub#ekt mezhdunarodnogo prava. *Gazeta Zerkalo nedeli* 31 janvarja 2014, 17:50. [Online]. Rezhim dostupa: <http://tinyurl.com/ly3sk7v> (Data dostupa: 2.03.2017).

Sidak, V. S., red. 2000. *«Zakordot» v systemi spetssluzhb radianskoj Ukrainy: zb. dok.* Kyiv: Vyd-vo NA SBU.

Sidak, V. S., Kozeniuk, V. A. 2004. *Revoliutsyiu naznachyt... eksport revoliutsyy v operatsyiah sovetskykh spetssluzhb.* Kyiv: Heneza.

Simbircev, I. 2008. *Specsluzhby pervyh let SSSR. 1923–1939 gg. : Na puti k bol'shomu terroru.* [Online]. Rezhim dostupa: <http://tinyurl.com/msf95yv>. (Data dostupa: 29.01.2017).

Trockij, L., Rakovskij, H. 1922. *Oчерки politicheskoy Rumynii.* Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo.

Shornikov, P. 2008. Pavel Tkachenko vo glave bessarabskogo podpol'ja. *Mezhdunarodnyj istoricheskij zhurnal «Rusin»*. № 1–2 (11–12). 164–184.

Munteanu, M. 2007. *Confesiunea unui terorist comunist.* [Online]. Rezhim dostupa: <http://tinyurl.com/kxcewwy> (Accessed in: 7.02.2017).

УДК 94:372.51 «1930/1940»

DOI: 10.20535/2307-5244.44.2017.105460

Ш. Ш. Рамазанов

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Sh. Ramazanov

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1930-ТІ — ПОЧАТОК 1940-Х РР.)

*The Foreign Policy of the Soviet Union in the Interwar Period
(1930s — Early 1940s)*

У статті розглядається зовнішня політика Радянського Союзу напередодні Другої світової війни. Автор на основі сучасних досліджень аналізує спроби радянського керівництва створити антигітлерівську коаліцію в Європі.

Ключові слова: зовнішня політика, міжнародні відносини, Мюнхенська угода, пакт про ненапад.

The article examines the foreign policy of the Soviet Union before World War II. The author on the basis of current research examines the attempts of the Soviet leadership to create the anti-Hitler coalition in Europe. But the policy of some European countries after the signing of the Munich agreement dramatically altered the intention of Soviet diplomacy. Analyzing the actions of the Soviet leadership, the author explains the turn of Soviet diplomacy in the direction of cooperation with Germany. Pro-German orientation of the Soviet Union is due to the cynical attitude of Stalin and his associates to the international law, the desire to increase their territory at the expense of neighboring states. The signing of the Non-Aggression Treaty between the USSR and Germany in 1939 subsequently gave Stalin the opportunity to attach a number of territories of neighboring countries: Poland, Finland, Romania and others. The author notes that the pro-German orientation in foreign policy of the Soviet Union was in part provoked distrust of Britain and France. But the Soviet leadership on the eve of the Second World War did not seek to cooperate with the European states. It is concluded that among modern historians, there is no unambiguous assessment of the actions of both the Soviet Union and European countries on the establishment of the anti-Hitler coalition. The main reason lies in the fact that some historians have tried to justify the actions of Stalin's leadership that the alliance with Germany in 1939 was dictated by the objective circumstances.

Keywords: foreign policy, international relations, the Munich Agreement, a pact of non-aggression.

Одна з основних проблем при дослідженні радянської зовнішньої політики кінця 1930-х — початку 1940-х рр. полягає в неpubлічності цієї галузі. Багато ключових рішень у ці роки в Радянському Союзі приймало вузьке коло осіб на чолі з Й. Сталіним без письмового оформлення і протоколів. Навіть, коли питання зовнішньої політики офіційно розглядали на засіданні Політбюро ЦК ВКП (б), його рішення, як правило, містили надто загальні формулювання, їх тексти не публікувалися й не підлягали широкому розголосу. Проте «багато секретів радянської зовнішньої політики і реальні наміри керівництва СРСР озвучувалися в конкретних заявах самого Сталіна, Молотова і радянських дипломатів» (Чубар'ян, А. 2008).

Такими були, наприклад, публікація 11 травня 1939 р. передовиці «Известий», у якій гострою критикою позицій Англії і Франції подавався сигнал Німеччині, а також доповідь нового очільника дипломатичного відомства В. Молотова «Про міжнародне становище і політику СРСР» на сесії Верховної Ради 31 травня 1939 р. і, нарешті, доповідь Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), у якій, вибудовуючи схему міжнародних відносин, Й. Сталін на

власний розсуд протиставляв «аморальну» політику умиротворення, яку вели Англія, Франція та США, зважений і далекоглядній позиції СРСР, котрий не дав втягнути себе в конфлікт з Німеччиною (Смолій, В., Лівінець, Ю. 2007).

Тривалий час радянська історіографія стверджувала, що зовнішня політика СРСР у 1930-ті рр. була спрямована на створення системи колективної безпеки в Європі, запобігання війни, викриття агресивної сутності фашизму. Сучасна російська історіографія багато в чому підтримує таку позицію. Однак ця політика не була послідовною, не враховувала інтереси як союзників (Англія, Франція), так і третіх країн. Керівництво СРСР, нав'язувало власне розуміння механізму захисту третіх країн, які могли стати жертвами агресії, прощтовхувало ті положення майбутньої угоди, які закріплювали б за ним право втручатися у внутрішні справи таких країн, як Польща, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія. Через такі геополітичні розрахунки Радянського Союзу переговори провалилися, ще тільки-но розпочавшись.

Мета статті — проаналізувавши зовнішню політичну діяльність Радянського Союзу в міжвоєнний період, визначити міру відповідальності СРСР і Західних держав за провал переговорів про створення системи колективної безпеки в Європі напередодні Другої світової війни.

1932 р. Радянський Союз уклав пакти про ненапад з Францією, Естонією, Латвією, Фінляндією, Польщею. Так, договір про ненапад між СРСР і Польщею від 25 травня 1932 р. визнавав, що в основі взаємин і зобов'язань між двома державами лежить Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р., підтверджувалися його основні положення: про гарантування суверенітету й невтручання у справи одна одної, виключення будь-якої інтервенції, порушення територіальної цілісності й підготовки насильницького повалення державного або громадського ладу (Хренов, И., Цецяк, Т., ред. 1967).

З іншого боку, з приходом А. Гітлера до влади в грудні 1933 р. різко погіршилися радянсько-німецькі відносини, що динамічно розвивалися у 1920-ті рр. Через півроку після приходу до влади націонал-соціалістів на чолі з А. Гітлером Радянський Союз заявив про припинення будь-яких, зокрема військово-технічних, контактів з Німеччиною.

У цих умовах Радянський Союз сформував нову зовнішньополітичну доктрину. Суть її полягала в дотриманні нейтралітету у будь-якому конфлікті й у участі у створенні системи колективної безпеки в Європі. Важливу роль у реалізації нової зовнішньополітичної програми відіграв нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов.

1935 р. було підписано пакт про взаємодопомогу між Францією, Чехословаччиною та Радянським Союзом. Він був покликаний запобігти гітлерівській агресії, однак, за наполяганням Франції, у цей договір внесли пункт

про те, що СРСР може надати військову допомогу Чехословаччині тільки в тому разі, якщо її надаватиме Франція. Незабаром саме цей пункт став каменем спотикання у відносинах між двома країнами.

Крутий поворот у зовнішній політиці Радянського Союзу відбувся після укладення Мюнхенської угоди 29 вересня 1938 р. між лідерами Англії, Франції з одного боку й Німеччини та Італії з іншого, внаслідком чого Німеччина окупувала Судетську область.

Основними ознаками нового повороту в радянській дипломатії можна визначити заміну на посаді наркома закордонних справ М. Литвинова, послідовного прихильника союзу з Англією і Францією проти Німеччини, на В. Молотова. В Радянському Союзі Мюнхенську угоду сприйняли вкрай негативно, угледівши в ній прагнення ізолювати СРСР або навіть спробу спрямувати німецьку агресію проти Радянського Союзу.

З весни 1939 р. в зовнішній політиці СРСР відбувся поворот до зміцнення контактів з Німеччиною. Однак зміна зовнішньополітичного курсу СРСР не була випадковою. Перші кроки на цьому шляху було зроблено ще в грудні 1935 р., коли Радянський Союз через радника посольства СРСР у Німеччині Безсонова заявив про доцільність доповнення договору про нейтралітет між Радянським Союзом і Німеччиною 1926 р. статтями про «взаємний пакт про ненапад». Ідеологічне обґрунтування геополітичної стратегії було озвучено на XVIII з'їзді ВКП(б) у березні 1939 р. У доповіді Й. Сталіна пролунав заклик «дотримуватися обережності й не дати втягнути у конфлікти нашу країну провокаторам війни, що звикли загібати жар чужими руками» (Отчетный доклад т. Сталина на XVIII съезде... 1939), йшлося насамперед про Англію, Францію та Польщу.

Вибудовуючи схему міжнародних відносин, усвідомлюючи ступінь небезпеки з боку Німеччини, Англія та Франція вели переговори з Радянським Союзом для створення системи колективної безпеки в Європі.

Обставини на світовій арені навесні 1939 р. змушували лідерів європейських держав подбати про свою безпеку. В ситуації, що склалася у військово-політичній обстановці СРСР було три варіанти: досягти військової угоди з Францією та Англією; залишитися на самоті; укласти договір з Німеччиною. Найкращим з цих варіантів уявлялася англо-франко-радянська угода про взаємну допомогу, спрямована проти Німеччини. Така угода сприяла б створенню єдиної антинімецької коаліції, ефективно стримувала б агресора, можливо, перешкодила б розв'язанню світової війни (Случ, С. 3., ред. 2007).

Укладаючи Мюнхенську угоду, Англія та Франція вірили в політику власних гарантій невеликим країнам Східної та Центральної Європи як у фак-

тор, здатний стримати Німеччину. В угоді вони бачили підпорядкування А. Гітлера авторитету міжнародного співтовариства, за згодою якого і під гарантією якого відтепер вершитимуть міжнародні справи. Але незабаром стало очевидним, що їхня дипломатія втрачає вплив у Східній Європі, посилюються роль і вплив Німеччини та її союзників.

Англія і Франція остаточно зрозуміли, що А. Гітлера тільки поступками не зупинити, коли в березні 1939 р. німецькі війська всупереч Мюнхенській угоді окупували Чехословаччину. Лише після цього англійський та французький уряди з великим запізненням безуспішно намагалися, надавши гарантії безпеки Польщі, запобігти нападаві Гітлера на неї (Соколов, Б. 2007).

Уряди Англії й Франції переконалися в неспроможності політики «умиротворення» Німеччини, у тому, що її агресивності зростає, у великій загрозі їхнім інтересам у Європі. Після усвідомлення цього й надання гарантії незалежності Польщі у квітні такі самі гарантії було надано Греції, Румунії, також уклали пакт про взаємодопомогу з Туреччиною. Англія та Франція розпочали тристоронні військові переговори з СРСР. Майже одночасно уряд Німеччини теж почав налагоджувати контакти з Москвою. 30 травня 1939 р. статс-секретар МЗС Німеччини Е. фон Вайцеккер у розмові з радянським повіреним у справах у Берліні Г. Астаховим зондував можливість перемовин про покращення відносин (Бережков, В. 1987).

Влітку 1939 р. розпочалися англо-франко-радянські переговори зі створення системи колективної безпеки.

На цих переговорах позиція Англії та Франції відповідно до англійського проекту полягала в тому, що СРСР брав на себе зобов'язання розпочати бойові дії проти агресора в разі його нападу на одну з європейських країн — сусідок СРСР (Фінляндію, Естонію, Литву, Латвію, Польщу, Румунію). Останні дві країни мали англійські й французькі гарантії, тож Радянський Союз міг розраховувати на те, щоб воювати в союзі з Англією і Францією проти потенційного агресора. Проте керівництво СРСР вважало, що в разі нападу агресора через Фінляндію або балтійські країни, англійський проект не давав їм ніяких гарантій військової допомоги від Англії та Франції. Окрім того, Польща категорично відмовилася дати дозвіл на пропуск радянських військ через свою територію (Мухин, Ю. 2011).

Така позиція Англії й Франції фактично вказувала Гітлеру на те, що Радянський Союз вступить у війну за умов цілковитої ізоляції (Бережков, В. 1987).

Натомість домовленостей, вигідних для всіх сторін, звичайно, не було досягнуто.

За умов, коли переговори фактично зривалися, СРСР передав свої пропозиції урядам Англії і Франції. Радянський Союз пропонував підписати між Ан-

глією, Францією та СРСР договір на 5–10 років про взаємну допомогу, зокрема й воєнну, в разі агресії в Європі проти однієї з договірних держав, а також надавати всіляку (наприклад, військову) допомогу східноєвропейським державам, які мали кордон з СРСР між Балтійським і Чорним морями, у разі агресії проти цих держав, про надання гарантій безпеки балтійським країнам.

Англія і Франція тривалий час не погоджувалися з пропозицією СРСР про надання гарантій безпеки державам Балтії, що, фактично, на їх думку означало включення цих країн до сфери впливу СРСР без їх згоди. Країни західної демократії побоювалися, що радянська сторона не виконає зобов'язань.

Відповідь від урядів Англії та Франції надійшла 8 травня, а 1 липня уряд Англії нарешті дав згоду на радянську пропозицію надати гарантії безпеки балтійським державам і Фінляндії. Однак практично цю домовленість неможливо було реалізувати. 7 липня Естонія та Латвія підписали договір з Німеччиною (Бережков, В. 1987).

На цьому етапі розвитку подій Радянський Союз намагався не допустити гітлерівської агресії в Європі, створити систему колективної безпеки на європейському континенті.

На жаль, цього не сталося. Пасивна, інколи непослідовна позиція Англії та Франції, їхня недовіра до дій СРСР, особисто до Й. Сталіна, унеможливила створення системи колективної безпеки в Європі, зруйнувавши всі надії на створення єдиного фронту боротьби з нацизмом.

Про обережне ставлення до переговорів свідчить і те, що до Москви Англія і Франція відрядили делегацію, до складу якої входили другорядні чиновники, котрі не мали повноважень підписувати будь-які домовленості, тоді як радянська делегація складалася з наркома закордонних справ В. Молотова та наркома оборони К. Ворошилова.

Неефективність англо-французької політики дипломатичного стримування Німеччини після Мюнхенської угоди багато в чому була результатом кризи орієнтації держав західної демократії, яким слід було вибрати з «двох зол»: між замиренням з А. Гітлером і союзом з Й. Сталіним.

Її факторами були послаблення міжнародних позицій Франції на користь Англії; зростання сили союзників Німеччини після порушення суверенітету Чехословаччини, що стало причиною до розпаду системи антинімецьких союзів; ключова роль СРСР, котрий спирався на численні комуністичні партії, об'єднані в Комінтерні та керовані з Москви.

Саме ці обставини спонукали європейські уряди, насамперед у Франції й Польщі, до вибору (далеко не очевидного в ті роки) між небезпекою з боку нацистської Німеччини й фашистської Італії та комуністичною загрозою з боку Радянського Союзу і партій, які підлягали йому в Комінтерні. Відзна-

чимо також, що аж до початку Другої Світової війни більшість європейських державних діячів не розуміли суті нацизму, в якому бачили прояв німецького реваншизму, через що тоді Й. Сталін здавався багатьом небезпечнішим за А. Гітлера (Обичкина, Е. 2009).

Це брали до уваги в Москві й навіть ставили на перший план на переговорах з Англією та Францією в питанні про створення системи колективної безпеки. 25 травня 1939 р. повпред СРСР у Парижі Я. Суріц писав В. Потьомкіну, заступнику наркома закордонних справ СРСР й куратору англо-франко-радянських переговорів: «Протягом низки років вони (Чемберлен, Даладье, Бонне) плекали надію, що черговими поступками то одному, то іншому диктатору вдасться відвести від себе загрозу і навіть більше, звільнитися раз і назавжди від червоної небезпеки... Організувати опір без Москви неможливо..., а укласти союз з СРСР лячно — це значить завдати смертельного удару фашизму, з яким пов'язувалося стільки надій» (Обичкина, Е. 2009).

Європейська політика базувалася, з одного боку, на визнанні переваги німецької військової машини, з іншого боку, на надіях, що умиротворення допоможе уникнути війни з Німеччиною. Уряди Англії та Франції розглядали СРСР як ненадійного й небезпечного союзника, що підштовхувало їх на шлях угодовства з Гітлером.

Аналізуючи провал англо-франко-радянських переговорів улітку 1939 р. посол США в Москві Джосеф Девіс повідомляв у Вашингтон: «З незрозумілих причин європейські демократії не бажають зміцнити свої позиції за допомогою Москви... Замість цього Англія та Франція роблять прямо протилежне, підігруючи намірам нацистів» (Бережков, В. 1987).

Маневруючи, вони робили спроби спрямувати агресію нацистів проти СРСР: «У ситуації, коли ні англійський, ні французький уряди не мали точної концепції щодо українського питання, а навпаки сподівалися, що це питання втягне Німеччину у війну проти Радянського Союзу, ... Чемберлен і Бонне не втрачали надій штовхнути Гітлера на вторгнення на Радянську Україну» (Косик, В. 1993).

До 20 серпня 1939 р. переговори зайшли в глухий кут і фактично провадилися. Таким чином, до початку осені 1939 р. СРСР, Англії та Франції не вдалося досягти військової угоди. Однак, незважаючи на невдачу, англо-франко-радянські контакти, які почалися, викликали тривогу в керівництва Німеччини. Воно усвідомлювало, що угода про взаємодопомогу трьох країн серйозною завадить загарбницьким планам Німеччини, і почало докладати наполегливих зусиль, щоб запобігти такій угоді.

Це призвело до того, що одночасно з тристоронніми англо-франко-радянськими переговорами активізувалися таємні контакти між Берліном і Мос-

квою. З ініціативи радянської сторони Німеччині було запропоновано перейти від політики ідеологічного протистояння до узгоджувальних дій у зовнішній політиці. За дорученням Й. Сталіна, радянський посол у Берліні Г. Астахов 17 квітня 1939 р. повідомив секретаря МЗС Німеччини Е. Вайцзеккера про наміри СРСР встановити нормальні відносини.

3 травня 1939 р. працівники зовнішньополітичного відомства Німеччини за дорученням міністра закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропа неодноразово контактували з представниками СРСР у Берліні, натякаючи на готовність Німеччини зблизитися з СРСР. 20 травня 1939 р. новий нарком закордонних справ В. Молотов у бесіді з послом Ф. фон дер Шуленбургом зауважив, що для успіху економічних переговорів треба створити політичну базу. Виконання програмових засад політики світового панування загострило німецько-польські відносини, а порівняна слабкість Англії та Франції штовхала А. Гітлера до співпраці з СРСР, щоб ізолювати його на перших етапах війни проти країн західної демократії. Секретар МЗС Німеччини Е. Вайцзеккер 29 липня 1939 р. доручив Ф. фон дер Шуленбургу передати В. Молотову, що «за будь-якого розвитку польського питання — чи мирним шляхом, як ми цього хочемо, чи будь-яким іншим шляхом... ми готові гарантувати всі радянські інтереси й досягти розуміння з московським урядом» (Кульчицький, С. 2009; Грабовський, С. 2009).

Під час подальших спроб зблизитися з СРСР на початку липня 1939 р. до радянського повпредства в Берліні підкинули анонімного листа, в якому пропонувалася ідея реабілітувати договір 1926 р. між Німеччиною й СРСР про нейтралітет або укласти договір про ненапад і кордони.

На початку серпня 1939 р. у бесіді з радянським повпредом Г. Астаховим Й. фон Ріббентроп уже офіційно заявив, що СРСР та Німеччина могли б домовитися щодо всіх проблем, які стосуються території від Чорного моря до Балтійського.

15 серпня 1939 р. німецький посол у Москві Ф. фон дер Шуленбург попросився на прийом до наркома закордонних справ СРСР В. Молотова. Посол зачитав заяву Й. фон Ріббентропа, в якій пропонувалося врегулювати всі спірні питання, для чого до Москви найближчим часом готовий прибути німецький міністр закордонних справ. Поки тривали офіційні переговори з Англією та Францією, СРСР не відгукувався на спроби Німеччини налагодити контакти.

Втім, СРСР таємно сам шукав будь-яку можливість зблизитися з Німеччиною. Причиною були експансіоністські плани сталінського керівництва, його бажання збільшити кількість радянських республік у всьому світі.

Це підтверджує й промова Й. Сталіна на закритому засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р. «В той же час ми повинні в цілому вести

активну пропаганду комунізму в англо-французькому блоці, зокрема, у Франції... Необхідно провести радянізацію Франції» (Арутюнов, А. 2003).

Таким чином, радянський уряд почав ризиковану подвійну гру. Переговори з Англією та Францією ще тривали, хоч і зайшли в глухий кут, одночасно активізувалися й радянсько-німецькі контакти.

16 серпня Ф. фон дер Шуленбург заявив В. Молотову, що Німеччина готова укласти з СРСР пакт про ненапад. 19 серпня Ф. фон дер Шуленбург наполягав на прискореному підписанні договору, пояснюючи це тим, що А. Гітлер хоче бути впевненим у тому, що СРСР не виступить проти Німеччини. Порадившись з Й. Сталіним, В. Молотов запропонував Ф. фон дер Шуленбургу, що Й. фон Ріббентроп може приїхати до Москви 26–27 серпня, але відхилив німецький проект договору, а натомість запропонував радянський проект.

9 серпня В. Молотов передав Ф. фон дер Шуленбургу текст проекту радянсько-німецького пакту про ненапад із застереженням, що пакт чинний лише при одночасному підписанні особливого протоколу (Комплектов, В., Алексеев, Ю., Бондаренко, А. и др., ред. 1992).

Того самого дня Й. Сталін терміново скликав закрите засідання Політбюро ЦК ВКП(б). У промові він вказав на переваги для СРСР у випадку підписання пакту про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом. Він наголосив: «... якщо ми приймемо пропозицію Німеччини, підписавши пакт про ненапад, Німеччина, звичайно, атакує Польщу, і втручання Франції та Англії буде неминучим. Цього вимагають наші інтереси. Таким чином, наш вибір ясний: ми повинні прийняти пропозицію Німеччини та люб'язно відіслати назад англо-французьку місію. Для нас очевидно, що Польща буде знищена до того, як Англія і Франція прийдуть до неї на допомогу. У цьому випадку Німеччина віддає нам частину Польщі до кордонів Варшави, включаючи українську Галичину. Німеччина дає нам повну свободу дій щодо трьох прибалтійських країн, не заперечує проти повернення Бессарабії Росії. Вона готова віддати під наш вплив Румунію, Болгарію та Угорщину...». Сталін навіть прорахував дії СРСР, якщо Німеччина зазнає поразки у війні. Він наголосив: «...Наша мета така, щоб Німеччина якомога довше вела війну для того, щоб Англія і Франція розтратили усі свої сили. ... Для нас добре, якщо ця війна буде довша і обидві сторони будуть виснажені. Саме з цієї причини ми повинні прийняти пакт, який запропонувала Німеччина, й зробити все для того, щоб оголошена війна тривала якомога довше» (Арутюнов, А. 2003).

Саме обговорення укладення пакту про ненапад між Німеччиною і СРСР, акценти, які розставив Й. Сталін на закритому засіданні Політбюро ЦК ВКП(б)

19 серпня 1939 р., дають змогу припустити, що на цьому засіданні прийняли остаточне рішення почати переговори з Німеччиною, відмовившись від створення системи колективної безпеки в Європі у союзі з Англією та Францією.

Тим часом А. Гітлер, необізнаний з намірами Радянського Союзу, 20 серпня 1939 р. звернувся до Й. Сталіна з особистим посланням, де погоджувався з усіма вимогами, які В. Молотов передав Ф. фон дер Шуленбургу 19 серпня 1939 р., та просив прийняти Й. фон Ріббентропа не пізніше, ніж 23 серпня 1939 р. Після деякі паузи Й. Сталін дав згоду. Того самого дня розпочалися переговори, і пізно вночі було підписано пакт про ненапад. Пакт укладався на 10 років з автоматичним продовженням на 5 років, якщо жодна зі сторін завчасно його не денонсує. Згідно з пактом, СРСР і Німеччина зобов'язувались утримуватися від будь-якого насильства, від будь-яких агресивних дій у відносинах, не підтримувати треті держави, що виявлять намір напасти на одну з договірних держав. Він передбачав розмежування сфер впливу сторін у Східній Європі: сфера впливу СРСР охоплювала Естонію, Латвію, Фінляндію, Бессарабію, східну частину Польщі (Варшавське й Люблінське воєводства), західноукраїнські та західнобілоруські землі, німецьку частину Литви. Лінія розмежування сторін мала проходити по лінії річок Нарев, Вісла, Сян.

У вересні 1939 р. сторони домовилися про деякі зміни: Литва також відходила до сфери впливу СРСР, а Люблінське й частина Варшавського воєводства Польщі — до Німеччини (Комплектов, В., Алексеев, Ю., Бондаренко, А. и др., ред. 1992).

Цим пактом Німеччина та СРСР фактично поділили Східну Європу між собою, знищили державу Польща, поставили під питання саме існування багатьох держав Європи як незалежних.

Однак і до сьогодні серед дослідників немає одностайності в оцінці наслідків цього пакту для світового співтовариства.

На думку одних авторів, цей пакт є прорахунком Й. Сталіна через його страх перед можливим створенням антирадянської коаліції Німеччини та західних країн; на думку інших, це був добре продуманий хід радянського керівництва, яке прагнуло спровокувати військовий конфлікт Німеччини з Англією та Францією і, скориставшись їх взаємним ослабленням, встановити свій контроль над Південно-Східною й Центральною Європою. З іншого боку, вважається, що СРСР за мовчазної згоди або дипломатичної підтримки Німеччини зміг реалізувати свої плани щодо Польщі, Румунії, Фінляндії та балтійських країн, оскільки, коли німецькі збройні сили розгромили основні сили польської армії, радянські війська зайняли Західну Україну й Захід-

ну Білорусь. У результаті війни з Фінляндією (листопад 1939 — березень 1940 рр.) СРСР отримав стратегічно важливий район на Карельському пешийку та низку територій на північ від Ладозького озера; в червні 1940 р. приєднав Литву, Латвію та Естонію, в липні 1940 р. домігся від Румунії передавання йому Бессарабії та Північної Буковини (Комплектов, В., Алексеев, Ю., Бондаренко, А. і др., ред. 1992). Існує й така інтерпретація: СРСР був змушений укласти договір з Німеччиною у серпні 1939 р. після провалу спроб вступити в антигітлерівський союз з Англією і Францією, цей договір дав СРСР змогу unikнути втягування у Другу Світову війну на її першому етапі, зміцнити свій оборонний потенціал і відсунути кордони на захід, створивши сприятливіші умови для відбиття агресії Німеччини. Основні аргументи на користь укладення пакту на 10 років, що визначили спрямованість пропаганди в історіографії з цього питання, полягали в тому, що влада Англії, Франції і США прагнула в 1938–1939 рр. спрямувати гітлерівську агресію проти СРСР, тож, якби не пакт 1939 р., виник би єдиний фронт західних держав і Німеччини проти Радянського Союзу; гітлерівська агресія проти СРСР супроводжувалася б відкриттям другого антирадянського фронту на Далекому Сході в особі Японії; радянсько-німецький пакт був необхідний, оскільки Англія і Франція не хотіли союзу з СРСР і зірвали переговори в Москві у серпні 1939 р.; договір 1939 р. дав Радянському Союзу змогу відстрочити війну і зміцнити свою оборону.

Однак, якщо уважно проаналізувати факти, документи і справжній хід подій, хибним виявиться головний аргумент: що Радянському Союзу 1939 р. загрожував єдиний фронт західних держав, а з Англією і Францією неможливо було досягти угоди про об'єднання зусиль проти гітлерівської агресії. Очевидно, що керівництво Радянського Союзу влітку 1939 р. все ще судило про англо-французьку політику за «мюнхенцями» — Н. Чемберленом і Е. Даладье й не хотіло помічати, що після німецького захоплення Чехословаччини в березні 1939 р. у політиці Англії та Франції настав різкий поворот до зближення з СРСР на антинімецької основі. Втім, Й. Сталін вважав за краще домовитися з А. Гітлером проти Англії та Франції навіть після того, як У. Черчіль, прихильник рішучої боротьби з гітлерівською Німеччиною і союзу з СРСР, змінив Н. Чемберлена на посаді прем'єр-міністра Англії. У цей період треба було терміново міняти всю політику і йти на зближення з Англією і Францією. Однак Й. Сталін вважав за краще продовжити контакти з Німеччиною (Фельштинский, Ю., сост. 1989).

Навіть серед російських дослідників нема єдиного підходу до оцінки зовнішньої політики СРСР напередодні Другої Світової війни. Історики консервативного, націоналістичного спрямування вважають, що зовнішня по-

літика СРСР, зокрема договір від 23 серпня 1939 р., стала законним способом гарантування безпеки СРСР, а згаданий договір був цілком нормальним у тих умовах. Вони намагаються виправдати крутий поворот у зовнішній політиці СРСР влітку 1939 р. тим, що у вересні 1939 р. було підписано Мюнхенську угоду, в результаті якої стала Німеччина повністю окупувала Чехословаччину в березні 1939 р., Польща — Тешинську, Угорщина — Закарпатську Україну. Нарешті, небажання Англії та Франції завершити переговори з СРСР щодо створення антинімецької коаліції, категоричною відмовою Польщі пропускати радянські війська через свою територію і, як результат, небезпекою створення єдиного антирадянського блоку західних держав у союзі з Німеччиною. Вони стверджують, що західні країни, відмовившись улітку 1939 р. від домовленостей з СРСР, не залишили радянському керівництву іншого вибору, як підписати з Німеччиною договір про ненапад. Подібної думки дотримується значна частина російських дослідників, серед яких представники офіційної російської влади. З нагоди 70-річчя від початку Другої Світової війни В. Путін у статті в польській газеті «Gazeta wyborcza» («Газета Виборча») зокрема заявив: «Без жодних сумнівів можна з повним правом засудити пакт Молотова-Ріббентропа. На рік раніше Франція та Англія підписали в Мюнхені відомий договір з Гітлером, зруйнувавши всі надії на створення єдиного фронту боротьби з фашизмом. Чи можна заплющити очі на закулісні спроби західних демократій “відкупитися” від Гітлера та перенаправити його на Схід? ... Сьогодні зрозуміло, що будь-яка форма змови з нацистським режимом була неприйнятною з морального погляду. Однак напередодні Другої світової війни радянська дипломатія вважала безрозсудним відкинути пропозицію Німеччини підписати пакт про ненапад, коли можливі союзники СРСР на Заході вже пішли на аналогічні домовленості з німецьким рейхом» (Путин о Второй мировой войне... 2009; Без вибачень 2009). Подібної думки дотримуються й інші дослідники, зокрема, В. Литовкін, який зазначає: «Можна скільки завгодно дорікати радянському уряду за пакт Молотова — Ріббентропа, що поділив землі деяких східноєвропейських держав між Німеччиною та СРСР. У сучасній Росії до нього також неоднозначне ставлення. Але все-таки не треба забувати... хто саме напередодні 1939 р. почав цей самий “поділ континенту”, хто першим став “здавати” суверенні європейські держави. А зробили це 29 вересня 1938 р. у Мюнхені голова французького уряду Даладьє та голова англійського уряду Чемберлен» (Соколов, Б. 2007).

До захисників зовнішньополітичного курсу СРСР напередодні Другої Світової війни належить і М. Мельтюхов. Експансіонізм і військова агресія видаються йому мало не єдиними формами суперництва держав на міжнарод-

ній арені, тому експансіонізм, зокрема договір про ненапад між Радянським Союзом і Німеччиною, він не вважає чимось поганим: «Звичайно, Москва була зацікавлена у відстоюванні своїх інтересів, зокрема за рахунок інтересів інших, але це, взагалі-то, є аксіомою зовнішньополітичної стратегії будь-якої держави. Чому ж лише Радянському Союзу ставлять у провину подібні дії?» (Мельтюхов, М. 2008).

Аналізуючи радянську зовнішню політику в 1939 — першій половині 1941 рр., критики зовнішньополітичного курсу сталінського керівництва СРСР стверджують, що радянсько-німецький пакт від 23 серпня 1939 р. був не вимушеним заходом для радянської сторони, а результатом створення єдиної антирадянської коаліції Німеччини й західних держав через небезпеку бути залученим у війну проти англо-франко-німецької коаліції в ізоляції. На їхню думку, міжнародну стратегію сталінського керівництва визначав розрахунок на підлив капіталізму в новій світовій війні. Восени 1939 р. Німеччина ще не мала конкретних планів нападу на СРСР. Вони почали складатися тільки після поразки Франції влітку 1940 р. Отже, до того часу СРСР не загрозувала війна на два фронти. Англо-франко-німецька коаліція була дуже малоймовірною через непримиренні суперечності між цими державами. Для радянського керівництва договір про ненапад з Німеччиною, на думку академіка А. Торкунова, став зловісною альтернативою союзу з Францією й Англією, яка виключала (або, принаймні, ускладнювала) найжахливішу перспективу, в яку, схоже, вірили у Москві, — створення єдиного антирадянського фронту всього Заходу, не допускала одночасного виступу проти СРСР Німеччини та Японії (Нарышкин, С. Е., Торкунов, А. В., ред. 2015).

Різко засуджуючи експансіоністську політику Й. Сталіна, прихильники цього напрямку, вважають, що така політика було можлива з опорою тільки на нацистську Німеччину, а не на західні держави, що, укладаючи договір про ненапад з Німеччиною, Й. Сталін прагнув посилити військову міць третього рейху і так домогтися затяжної війни на Заході, яка знекровила б обидві сторони й дала можливість виграти час для підготовки СРСР до неминучої війни. Радянсько-німецький договір про ненапад надав А. Гітлеру можливість використати військову силу на одному фронті, а Й. Сталіну допоміг вирішити територіальні проблеми, поєднуючи пряме застосування сили проти Польщі та Фінляндії з загрозою її застосувати проти балтійських держав і Румунії (Случ, С. З., ред. 2007).

Деякі автори критикують лише окремі рішення Й. Сталіна. Так, А. Орлов погоджується з тим, що секретні протоколи до пакту Молотова-Ріббентропа «аморальні, незаконні й недійсні» (Орлов, А. 2003). А. Чубар'ян послідовно обґрунтовує аморальність дій сталінського керівництва, яке вважа-

ло, що може вирішувати долі народів і держав, ігноруючи їхні власні інтереси й позицію. Він стверджує, що рішення Й. Сталіна укласти договір з Німеччиною не продиктоване побоюванням бути залученим у велику війну або ж загрозою створення єдиного антирадянського фронту західних держав. Навпаки, мотиви радянської сторони були цілком цинічні: А. Гітлер, прагнучи будь-що забезпечити нейтралітет СРСР у майбутню німецько-польську війну, свідомо запропонував Й. Сталіну спокусливіші умови (розділ Східної Європи і повернення в зону радянського впливу територій зі складу Російської імперії до Першої світової війни), ніж той міг би домогтися на переговорах з Великою Британією і Францією. Договір з Німеччиною в такій ситуації видався Й. Сталіну найбільш вигідним і надійним.

А. Чубар'ян зазначає, що прони́мецька орієнтація радянської зовнішньої політики в 1939–1940 рр. була явно надмірною. Такі заходи, як укладення договору про дружбу з нацистським Рейхом, згортання антифашистської пропаганди, понад те — перехід до публічного виправдання нацизму як ідеології, переорієнтація зарубіжних компартій на фактичну підтримку німецької політики, не були необхідні навіть для нейтралітету СРСР у розпочатій Другій Світовій війні (Чубар'ян, А. 2008). Подібну думку висловив також Л. Безіменський у роботі «Сталін і Гітлер перед сутичкою» (Безіменський, Л. 2009). В. Смирнов у статті «Мюнхенська конференція та радянсько-німецький пакт про ненапад у дискусіях російських істориків» пише, що «угода СРСР з гітлерівською Німеччиною була вигідна Радянському Союзу з погляду його найближчих геополітичних і військово-стратегічних інтересів у конкретних умовах осені 1939 р., але мала дуже серйозні негативні наслідки в ширшій історичній перспективі» (Нарышкин, С. Е., Торкунов, А. В., ред. 2015). Прихильники критичного осмислення зовнішньої політики СРСР відзначають, що зневага до міжнародного права і фактичний союз з нацистською Німеччиною завдали Радянському Союзу непоправної моральної й політичної шкоди. «Як показали подальші події, — пише А. Чубар'ян, — тактичні успіхи обернулися стратегічними прорахунками» (Чубар'ян, А., ред. 1999).

Таким чином, в історіографії подій 1930-х — початку 1941 рр. існує кілька напрямків. Багато дослідників, такі як А. Чубар'ян, Л. Безіменський, С. Случ та інші, критично оцінюють зовнішньополітичний курс сталінського керівництва СРСР напередодні Другої Світової війни. Представники цього напрямку стверджують, що не тільки англо-французька, а й радянська дипломатія не була налаштована створити антинімецьку коаліцію влітку 1939 р. На обґрунтування цієї тези вони наводять такі факти: другорядний склад військових місій західних держав, відсутність у них повноважень для укладення військової конвенції, заздалегідь розроблених конкретних планів військової спів-

праці з Радянським Союзом. На їхню думку, зблизитися з нацистською Німеччиною СРСР вирішив ще до початку англо-франко-радянських переговорів; укладення пакту про ненапад з Німеччиною було продиктовано експансіоністськими мотивами, а не потребою зміцнити обороноздатність СРСР; розширення кордонів у 1939–1940 рр. було результатом агресивних дій СРСР, а не добровільного волевиявлення народів (прибалтів, західних українців і білорусів). Прихильники цього напрямку стверджують, що тристоронні переговори зі створення системи колективної безпеки в Європі Радянський Союз завів у глухий кут, щоб, зваливши провину за їх провал на західні держави й Польщу, легше було мотивувати укладення пакту з Німеччиною. Доказом цього факту є секретні інструкції голові радянської військової делегації К. Ворошилову особисто від Й. Сталіна (Комплектов, В., Алексеев, Ю., Бондаренко, А. и др., ред. 1992). Всі пункти цього документу були послідовно націлені на те, як зірвати переговори, а потім перекласти відповідальність за невдачу на західні держави. Це стосується й жорсткої прив'язки питання про пропуск радянських військ через територію Польщі та Румунії з досягненням будь-якої угоди на англо-франко-радянських переговорах. Хоча відповідь на це питання в Москві була відома через жорстку позицію міністра закордонних справ Польщі Ю. Бека про прохід радянських військ через територію Польщі. Ю. Бек небезпідставно вважав, що Радянський Союз намагається домогтися мирним шляхом того, що йому не вдалося добитися силою зброї 1920 р. Це дає підставу вважати, що секретна інструкція голові військової делегації багато в чому пояснює, чому тристоронні переговори закінчилися невдачею (Случ, С. З., ред. 2007).

Прихильники реставрації старого радянського міфу стверджують, що договір про ненапад з Німеччиною було укладено, щоб виграти час для зміцнення обороноздатності СРСР, і навіть виправдовують політику Й. Сталіна в цілому, як продиктовану об'єктивними обставинами. При цьому вони чітко керуються офіційною оцінкою подій кінця 1930-х — 1940-х рр., передусім восени 1939 р., викладеною в брошурі «Фальсифікатори історії: історична довідка», виданій за особистою вказівкою Й. Сталіна 1948 р. і під його ж редакцією, де, зокрема, сказано: 1) 1939 р. радянський уряд «не бажав упускати жодної можливості для того, щоб домогтися угоди з іншими державами про спільну боротьбу проти гітлерівської агресії»; 2) Англія і Франція, які проводили політику умиротворення агресора, прагнули не досягти угоди з СРСР, а навпаки — підштовхнути Німеччину на Схід, переговори ж з СРСР почали виключно для заспокоєння громадської думки своїх країн; 3) польський уряд за підтримки західних країн заявив, що «не прийме військової допомоги від СРСР» і ні в якому разі не пропустить війська через свою

територію; 4) «у цих умовах вибір у Радянського Союзу був такий: або прийняти з метою самооборони зроблену Німеччиною пропозицію про укладення договору про ненапад і тим самим забезпечити Радянському Союзу продовження миру на певний строк ... або відхилити пропозицію Німеччини щодо пакту про ненапад і тим самим дати провокаторам війни з табору західних держав змогу негайно втягнути Радянський Союз у збройний конфлікт з Німеччиною в абсолютно не вигідній для СРСР обстановці, за умови повної його ізоляції. У цій ситуації Радянський Союз змушений був ... укласти з Німеччиною пакт про ненапад. Цей вибір виявився далекоглядним і мудрим кроком радянської зовнішньої політики», що зумовив сприятливий для Радянського Союзу і для всіх волелюбних народів результат Другої світової війни» (Фальсифікатори історії... 1948). Таким чином, відповідно до «Історичної довідки» в тому, що англо-франко-радянські переговори закінчилися нічим, були винні Західні держави й Польща. Цю концепцію розвинула радянська історіографія.

Таким чином, аналізуючи зовнішню політичну діяльність СРСР у передвоєний період, можна констатувати, що радянське керівництво припустилося непоправних стратегічних прорахунків, так само як Англія і Франція, що займали непослідовну, а часом і неконструктивну позицію під час переговорів улітку 1939 р. зі створення системи колективної безпеки в Європі.

З одного боку, пасивна позиція Англії та Франції, їхня недовіра до дій СРСР і особисто Й. Сталіна унеможливили створення системи колективної безпеки у Європі, зруйнувавши всі надії на єдиний фронт боротьби з фашизмом. З іншого боку, тристоронні переговори про систему колективної безпеки в Європі Радянський Союз навмисно завів у глухий кут, щоб перекласти провину за їх провал на Західні держави й Польщу й легше мотивувати укладення пакту Молотова-Рібентропа. Отже, радянське керівництво, підписуючи пакт Молотова-Рібентропа, не зуміло правильно оцінити агресивні наміри й військові можливості А. Гітлера. Так само свого часу західні держави, підписуючи Мюнхенську угоду, розглядали політику власних гарантій, надану невеликим країнам Східної та Центральної Європи як фактор, котрий може стримати агресію Німеччини, а також вірили в підпорядкування А. Гітлера авторитету міжнародного співтовариства.

Арутюнов, А. 2003. *Ленин. Личностная и политическая биография (Документы, факты, свидетельства)*. Т. 2. Москва: Вече.

Бережков, В. 1987. *Страницы дипломатической истории*. Москва: Международные отношения.

Без вибачень. 1 вересня 2009. *День*. 31 серпня 2009.

Безыменский, Л. 2009. *Сталин и Гитлер перед схваткой*. Москва: Яуза, Эксмо.

Грабовський, С. 2009. 19 серпня 1939 року вододіл війни та миру. *День*. 18 серпня.

Комплектов, В., Алексеев, Ю., Бондаренко, А. и др., ред. 1992. *Документы внешней политики СССР. 1939 год*. Т. 22. кн. 1. Москва: Международные отношения.

Косик, В. 1993. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. Париж — Нью-Йорк — Львів.

Кульчицький, С. 2009. Міфи та правда. *День*, 3 жовтня.

Мельтюхов, М. 2008. *Упущенный шанс Сталина: Схватка за Европу, 1939–1941 гг. (Документы, факты, суждения)*. Москва: Вече.

Мухин, Ю. 2011. *Подонки истории. Самая зловеющая тайна XX века*. Москва: Яуза-Пресс.

Нарышкин, С. Е., Торкунов, А. В., ред. 2015. *Великая победа в 15 т.* Т. 1. Канун трагедии. 2015. Москва: МГИМО-университет. 108, 119, 123.

Обичкина, Е. 2009. Французская дипломатия 1938–1939 гг.: От «умиротворения» к «сдерживанию» или политика гарантий. *Вестник МГИМО-Университета*. Москва: Международные отношения. 99–114.

Орлов, А. 2003. *Сталин: В преддверии войны*. Москва: Алгоритм.

Отчетный доклад т. Сталина на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б) — XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 10–21 марта 1939 г. Стенографический отчет. 1939. Москва: Госполитиздат-ОГИЗ.

Полуправа в истории всегда коварна. *Аргументы и факты*. № 36. 2 сентября 2009.

Случ, С. З., ред. 2007. *СССР, Восточная Европа и Вторая мировая война, 1939–1941: дискуссии, комментарии, размышления*. Москва: Наука. 15–16, 330–332.

Смолій, В., Лівінець, Ю. 2007. *Україна: політична історія. XX — початок XXI століття*. Київ: Парламентське видавництво. 665.

Соколов, Б. 2007. *Красный колосс. Почему победила Красная Армия?* Москва: Яуза, Эксмо.

Фальсификаторы истории: Историческая справка. 1948. Москва: Госполитиздат.

Фельштинский, Ю., сост. 1989. *СССР — Германия. 1939–1941. Сборник документов: в 2-х кн.* — кн. 2. Вильнюс: Моклас.

Хренов, И., Цецяк, Т., ред. 1967. *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*. Т. 5. Москва: Наука.

Чубарьян, А. О., ред. 1999. *Война и политика 1939–1941*. Москва: Наука. 7–21.

Чубарьян, А. 2008. *Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 — июнь 1941 г.* Москва: Наука.

Arutjunov, A. 2003. *Lenin. Lichnostnaja i politicheskaja biografija (Dokumenty, fakty, svidetel'stva)*. Т. 2. Moskva: Veche.

Berezhkov, V. 1987. *Stranicy diplomaticheskoy istorii*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya.

Bez vybachen. 1 veresnia 2009. Den. 31 serpnia 2009.

Комплектов, В., Алексеев, Ю., Бондаренко, А. и др., ред. 1992. *Документы внешней политики СССР. 1939 год*. Т. 22. кн. 1. Москва: Mezhdunarodnye otnosheniya.

Косык, В. 1993. *Украина і Німеччина у Другій світовій війні*. Париж — Нью-Йорк — Львів.

- Kulchytskyi, S. 2009. Mify ta pravda. *Den*, 3 zhovtnia.
- Mel'tuhov, M. 2008. *Upushhennyj shans Stalina: Shvatka za Evropu, 1939–1941 gg. (Dokumenty, fakty, suzhdenija)*. Moskva: Veche.
- Muhin, Ju. 2011. *Podonki istorii. Samaja zloveshhaja tajna XX veka*. Moskva: Jauza-Press.
- Naryshkin, S. E., Torkunov, A. V., red. 2015. *Velikaja pobeda* v 15 t. T. 1. Kanun tragedii. 2015. Moskva: MGIMO-universitet. 108, 119, 123.
- Obichkina, E. 2009. Francuzskaja diplomatija 1938–1939 gg.: Ot «umirotvorenija» k «sderzhivaniju» ili politika garantij. *Vestnik MGIMO-Universiteta*. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija. 99–114.
- Orlov, A. 2003. *Stalin: V preddverii vojny*. Moskva: Algoritm.
- Otchetnyj doklad t. Stalina na XVIII s#ezde partii o rabote CK VKP(b) — XVIII s#ezd Vsesojuznoj Kommunisticheskoj partii (b) 10–21 marta 1939 g. Stenograficheskij otchet*. 1939. Moskva: Gospolitizdat-OGIZ.
- Polupravda v istorii vseгда kovarna. *Argumenty i fakty*. № 36. 2 sentjabrja 2009.
- Sluch, S. Z., red. 2007. *SSSR, Vostochnaja Evropa i Vtoraja mirovaja vojna, 1939–1941: diskussii, komentarii, razmyshlenija*. Moskva: Nauka. 15–16, 330–332.
- Smolii, V., Livinets, Yu., red. 2007. *Ukraina: politychna istoriia. XX — pochatok XXI stolittia*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. 665.
- Sokolov, B. 2007. *Krasnyj koloss. Pochemu pobedila Krasnaja Armija?* Moskva: Jauza, Jeksmo.
- Fal'sifikatory istorii: Istoricheskaja spravka. 1948. Moskva: Gospolitizdat.
- Fel'shtinskij, Ju., sost. 1989. *SSSR — Germanija. 1939–1941. Sbornik dokumentov*: v 2-h kn. — kn. 2. Vil'njus: Moklas.
- Hrenov, I., Cecljak, T., red. 1967. *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-pol'skih otnoshenij*. T. 5. Moskva: Nauka.
- Chubar'jan, A. O., red. 1999. *Vojna i politika 1939–1941*. Moskva: Nauka. 7–21.
- Chubar'jan, A. 2008. *Kanun tragedii: Stalin i mezhdunarodnyj krizis: sentjabr' 1939 — ijun' 1941 g*. Moskva: Nauka.